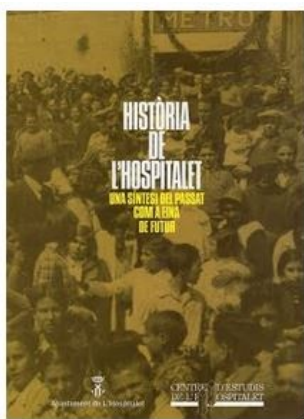

Història de l'Hospitalet: una síntesi del passat com a eina de futur / dir. Joan Camós i Carles Santacana. L'Hospitalet de Llobregat: CEL'H ; Ajuntament, 1997. 247 p. ISBN 84-7826-821-9.

Sumari.

Introducció. Pensant en el futur / Grup d'Història del Centre d'Estudis de l'Hospitalet.

El medi físic / Antoni Domínguez.

Prehistòria i història antiga / Josep Maria Solias.

L'edat mitjana / Montserrat Cabré, Agustín Castellanos, Francesc Descarrega.

L'edat moderna / Isabel Alarcón, Marta de Planell, Conxi López, Carmen Rodríguez.

El segle XIX / Manuel Domínguez, Marcel Poblet.

El segle XX / Joan Camós, Josep Ribas, Carles Santacana.

Epíleg (1983-1990).

Bibliografia | Fonts arxivístiques | Índex d'il·lustracions, taules, mapes i gràfics.

El segle XX

POBLACIÓ I TERRITORI

El creixement demogràfic de l'Hospitalet al llarg d'aquest segle és veritablement impressionant, ja que, a la pràctica, ha multiplicat per seixanta la població de l'any 1900. Aquest fet, només explicable per la immigració, ha donat lloc a una ciutat amb característiques peculiars. En aquest mateix temps, Barcelona i el conjunt de Catalunya han triplicat la seva població, i el nombre d'habitants a l'estat espanyol només s'ha duplicat.

El fenomen de la immigració i les seves implicacions, lingüístiques i culturals, són qüestions bàsiques per a la ciutat de l'Hospitalet, que es podria definir, de forma antropològica, com a ciutat preferentment d'immigració.

El creixement demogràfic percentual per decennis, des del 1900, ha estat sempre molt més elevat per a l'Hospitalet que no pas per a Barcelona. La capital, des del 1897, ha anat guanyant espai municipal amb les annexions de les Corts, Sants, Gràcia, Sant Andreu, Sant Gervasi, Sant Martí, Horta (1903), Sarrià (1921), una part de Sant Adrià (1929) i de Santa Coloma (1943). L'Hospitalet, per la seva part, va perdre la meitat del seu espai territorial per la llei de l'11 de maig de 1920, que cedí a Barcelona, per a la construcció del port franc, gran part de la seva

marina (900 hectàrees i 70 cases de pagès), i amb l'acord municipal del 28 d'agost de 1933 atorgà a Barcelona, per a l'ampliació de la Diagonal, 50 hectàrees que constituïen la part nord-est de la ciutat, per sobre de la carretera de Collblanc i fins a Sant Pere Màrtir. El resultat final d'aquest procés fou que Barcelona passà de tenir 1.467,83 hectàrees l'any 1860, a les 9.931 que té en l'actualitat, en tant que l'Hospitalet ha vist reduït el seu terme municipal de 2.196 hectàrees a 1.250, és a dir, la meitat de l'extensió que tenia.

FOTO 75: Vista parcial de l'Hospitalet. Abans d'iniciar-se el creixement demogràfic i la transformació urbanística, l'Hospitalet tenia tot l'aire d'un nucli rural. CEL'H.

TAULA 29

COMPARACIÓ DEL COEFICIENT ANYAL D'AUGMENT EN ELS PERÍODES INTERCENSALS ENTRE LES POBLACIONS DE L'HOSPITALET, BARCELONA I CATALUNYA

Anys	L'Hospitalet	% augment	Barcelona	% augment	Catalunya	% augment
1900	4.948		533.000		1.966.382	
1910	6.905	39,5	587.411	10,2	2.084.864	6
1920	12.360	79,0	710.335	20,9	2.344.719	12,4
1930	37.650	204,6	1.005.565	41,5	2.791.292	19,0
1940	51.249	36,1	1.081.175	7,5	2.890.974	3,5
1950	71.580	39,6	1.276.675	18,0	3.240.313	12,0
1960	122.813	71,5	1.526.550	19,5	3.925.871	21,1
1970	241.978	97,0	1.745.142	14,3	5.122.567	30,4
1981	295.074	21,9	1.752.627	0,4	5.956.414	16,1
1986	279.779	-5,1	1.701.812	-2,9	5.978.636	0,3

Font: INE, població de fet a 31-XII, a excepció de 1981, població de dret a 31 de març.

Analitzant la taula 29 podem observar que l'evolució demogràfica de Catalunya al llarg d'aquest segle ha tingut dos períodes de màxim increment: la dècada 1920-30, amb un 19 per cent anyal, i els anys cinquanta i seixanta, amb augments anyals del 21 i el 30,4 per cent. Aquesta última dècada ha estat la més important de la història demogràfica catalana, no només en xifres relatives sinó també en nombres absoluts, en augmentar la població de Catalunya en 1.196.696 habitants.

Per a l'Hospitalet, fou la dècada 1920-30 la que transformà la ciutat, amb un increment anyal del 204,6 per cent, xifra que significava triplicar la població en deu anys, mentre que els increments de les dècades 1950-60 i 1960-70 van ser, respectivament, del 71,5 i del 97 per cent i donaren lloc als «barris nous» de l'Hospitalet.

Malgrat tot, mai no es va arribar a la xifra mítica dels 300.000 habitants, fita que sembla que alguns batlles del període franquista volien assolir per a poder ocupar un lloc de procurador de «las Cortes Españolas». De fet, des del 1976, s'inicià un canvi de signe que es materialitzà en un estancament de la població, amb tendència a la disminució; així, la població de l'Hospitalet el 1989 era de 277.407 habitants, i actualment, el 1995, és de 262.501.

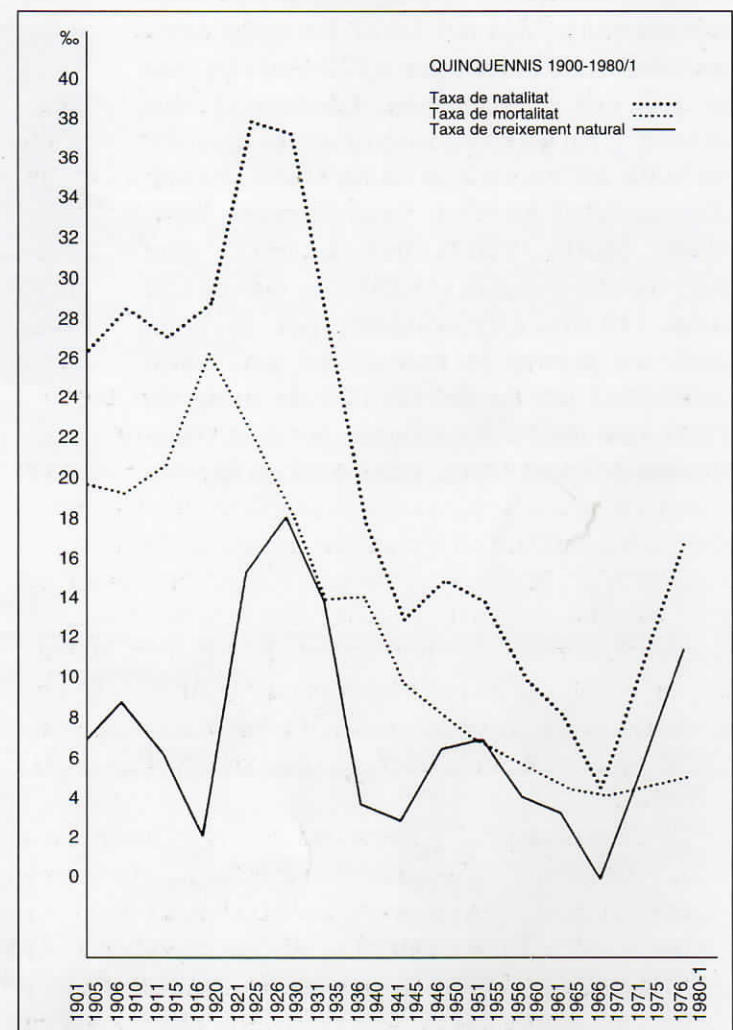
A la dècada 1970-81, malgrat que el creixement anyal fos del 21,9 per cent, de fet hi va haver un canvi de tendència; així, la població de 1986 estava

estancada, però tendia a la disminució, com a resultat d'un creixement natural molt baix i dels efectes de l'emigració. El baix creixement natural venia determinat per l'envelliment de la població i el descens de la natalitat, i se situava a l'entorn d'un 3 per cent. L'emigració en el període 1981-86 va ser d'unes 4.400 persones/any, de les quals un 30 per cent retornaren cap a les seves regions d'origen, mentre que el 70 per cent canvià de domicili dins de l'àrea metropolitana de Barcelona.

Hem vist, fins ara, la importància que ha tingut per al municipi el creixement demogràfic; ens limitem a continuació a quantificar-ne el creixement vegetatiu i migratori entre el 1900 i el 1986, per poder estudiar els períodes més significatius del creixement demogràfic a l'Hospitalet.

La taula ens mostra l'evolució poblacional d'aquest segle a la ciutat; podem distingir-hi unes fases successives:

GRÀFIC 4
QUINQUENNIS 1900-1980/1

TAULA 30

L'HOSPITALET 1901-1981: TAXES DE
NATALITAT, MORTALITAT, CREIXEMENT NATURAL,
SALDO MIGRATORI I CREIXEMENT REAL

Anys	T.N. ‰	T.M. ‰	C.N. ‰	S.M. ‰	C.R. ‰
1901-1905	26,37	19,70	6,67	26,65	33,32
1906-1910	28,25	19,35	8,9	24,43	33,33
1911-1915	27,19	20,77	6,42	30,75	37,17
1916-1920	28,71	26,30	2,41	76,89	79,30
1921-1925	37,88	22,34	15,54	117,94	133,48
1926-1930	37,25	18,97	18,28	71,16	89,94
1931-1935	28,18	14,18	14,0	28,35	42,35
1936-1940	18,14	14,26	3,88	15,26	19,14
1941-1945	13,12	9,99	3,13	28,03	31,16
1946-1950	15,0	8,34	6,66	29,0	35,66
1951-1955	14,05	6,94	7,11	40,44	47,55
1956-1960	10,35	6,0	4,35	56,09	60,44
1961-1965	8,50	4,98	3,52	73,12	76,64
1966-1970	4,70	4,42	0,28	58,75	59,03
1971-1975	10,67	4,77	5,90	24,82	30,72
1976-1981	16,63	5,37	11,26	-2,29	8,97

Font: Joan CAMÓS I CABECERAN: *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres 1930-1936*, Col·lecció d'Estudis Locals i Comarcals, 1, Diputació de Barcelona, maig 1986, p. 12.

Font: Joan CAMÓS I CABECERAN: *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres 1930-1936*, Col·lecció d'Estudis Locals i Comarcals, 1, Diputació de Barcelona, maig 1986, p. 8.

1900-15: Taxes de creixement migratori semblants a les taxes de natalitat, mentre que la mortalitat es mantenia elevada (20 per cent).

1915-30: Primera onada immigratòria. L'empena d'aquest segle s'inicià el 1915 i va tenir el zenit el 1921-1923; el factor clau va ser l'establiment d'indústries a la ciutat, que oferiren llocs de treball a la població vinguda de fora.

1930-40: Descens progressiu de la immigració, crisi econòmica i guerra civil. Hi va disminuir també la natalitat, però s'hi van mantenir encara les taxes més altes de tot Catalunya. Les conseqüències de la guerra civil són evidents, tant en la mortalitat com en el creixement vegetatiu.

1940-48: Les oscil·lacions immigratòries ens mostren l'inici d'un canvi de signe, si bé no hi va haver un creixement definitiu. S'observa la recuperació de la taxa de natalitat.

1948-72: El factor determinant va ser la segona onada immigratòria, en la qual es dibuixaren, però, dues fases: 1959-1964, que va tenir com a punt màxim l'any 1963 (98 per cent) i que va afectar essencialment els barris de la Florida i Pubilla Casas, i una segona fase, de 1964 a 1972, amb dues puntes màximes el 1967 i 1970, que es va circumscriure als nous barris de Bellvitge i Can Serra.

1972-81: En aquest període es va produir el canvi de signe; des d'aquell moment, el factor més dinàmic ja no seria el moviment migratori, ja que, a partir de 1976, l'emigració superà la immigració. D'altra banda, la natalitat, que havia tingut una tendència a la baixa des de 1945, augmentà en aquest període fins a 1975, i s'inicià a partir d'aquesta data una davallada paral·lela a la de la taxa de mortalitat. Pràcticament el creixement absolut del període va venir determinat pel creixement vegetatiu, i des de l'any 1978 les dades demogràfiques reflecteixen la situació de crisi, amb una població pràcticament estancada.

1981-86: Aquest últim període es caracteritzà per l'estancament de la població amb tendència a la disminució, a causa de l'envelliment de la població, la baixa natalitat i l'emigració, que en aquest últim cas va ser, bàsicament, un moviment de població entre les diverses localitats de l'àrea metropolitana.

De l'anàlisi dels gràfics podem extreure'n una primera conclusió: l'evolució demogràfica de l'Hospitalet només ha estat possible a partir de les dues grans onades immigratòries. Percentualment, la més important fou la de la dècada dels anys vint, però en nombres absoluts i pels seus efectes sobre la configuració urbana de la ciutat, la immigració dels anys seixanta i setanta hi va tenir molta més influència. Per analitzar aquesta realitat, ens limi-

talem a mostrar les estructures demogràfiques de l'Hospitalet el 1930, el 1965 i el 1986.

El 1920 l'Hospitalet tenia 12.360 habitants, i el 1930 passà a tenir-ne 37.650, és a dir, es va produir un increment d'un 204 per cent, percentualment el més elevat de tota la seva història, que, normalment, s'ha considerat com un reflex dels esdeveniments que tenien lloc a Barcelona: les obres del Metro i l'Exposició. A més, des de 1910, l'Hospitalet havia conegut una forta embranzida industrial, amb l'ampliació de moltes de les fàbriques instal·lades a finals de segle i la creació de nous centres fabrils, fenomen que es va mantenir com a conseqüència de la primera guerra mundial (el tèxtil, el del vidre i les bòbiles foren els sectors més dinàmics).

L'Hospitalet dels anys trenta

Cal assenyalar, també, l'elevat índex de creixement vegetatiu, condicionat per la immigració murcianoalmerienca, que va convertir l'Hospitalet en la ciutat amb les taxes de natalitat i el creixement absolut més elevat de tot Catalunya. L'any 1930, el percentatge de població de l'Hospitalet nascuda fora del Principat era el més alt de Catalunya, el 44,55 per cent, mentre que per Barcelona aquest era del 37,22 per cent i per Catalunya del 19,72 per cent. Ja des d'aleshores, l'Hospitalet es definí com a ciutat catalana de la immigració.

TAULA 31
NATURALES DE LA POBLACIÓ
DE L'HOSPITALET (1930)

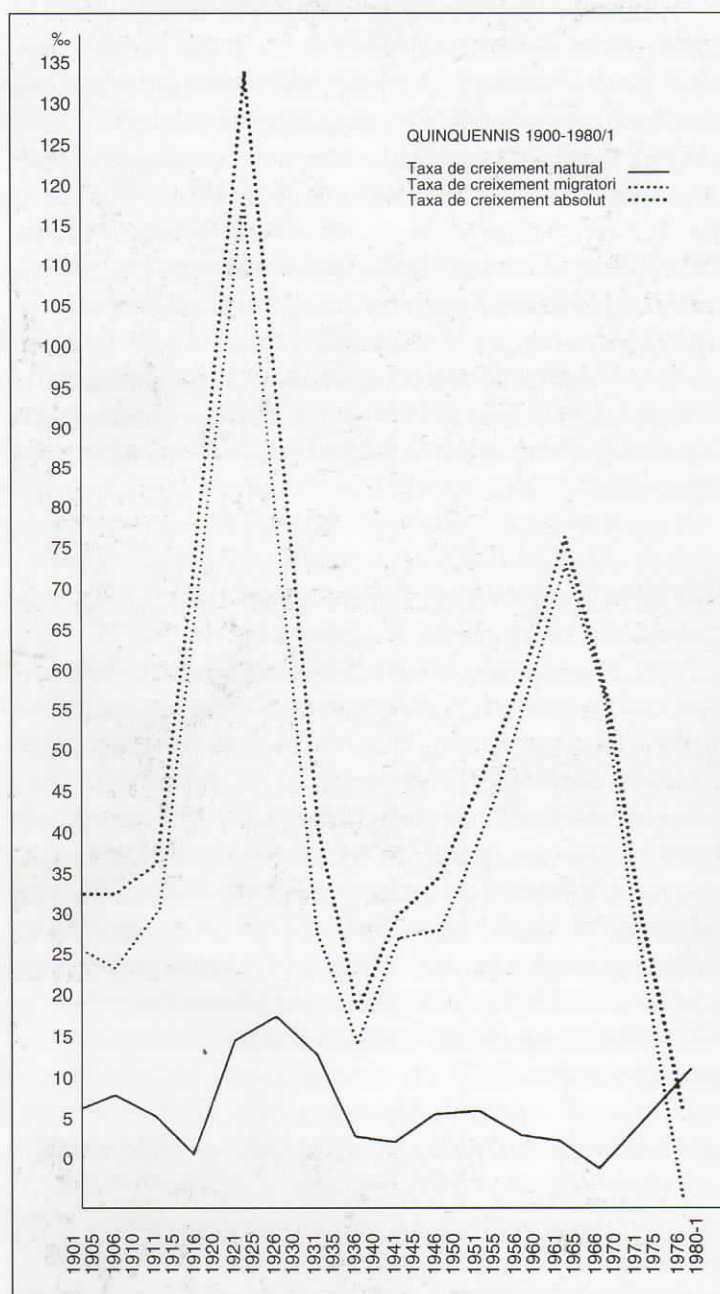
Nascuts a l'Hospitalet	8.067	21,4%
Nascuts a la resta de Catalunya	12.772	34,0%
Nascuts al País Valencià	4.780	12,6%
Nascuts a Múrcia i Almeria	7.618	18,8%
Altres	5.413	11,2%

Font: Joan CAMÓS: *L'Hospitalet. La història de tots nosaltres. 1930-1936*, Diputació de Barcelona, 1986.

Una primera observació de la taula ens mostra que, el 1930, la població nascuda fora de l'Hospitalet representava el 77,89 per cent del total de la vila, 29.328 habitants, composició que definia clarament les característiques de la ciutat.

Els habitants han estat classificats en funció del lloc de naixement i el seu barri de residència, la qual cosa ens permet veure la distribució de la població i la incidència de la immigració en els

GRÀFIC 5
QUINQUENNIS 1900-1980/1

Font: Joan CAMÓS I CABECERAN: *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres 1930-1936*, Col·lecció d'Estudis Locals i Comarcals, 1, Diputació de Barcelona, maig 1986, p. 9.

tres barris històrics de l'Hospitalet, i un quart grup que correspon a la població dispersa en masies de la Marina i nous nuclis de població, com les cases d'en Pelegrí i els de la zona de Sanfeliu i la Florida.

Sobre els 37.650 habitants de 1930, el 77,89 per cent, és a dir, 29.328, eren nascuts fora de la ciutat, fet que explica gran part de la conflictivitat cultural que sorgí a l'Hospitalet durant la II República. La taula ens mostra també la desigual distribució de població hospitalenca i no hospitalenca en els diferents barris, els més contraposats dels quals eren Collblanc-la Torrassa enfront del Centre, mentre que

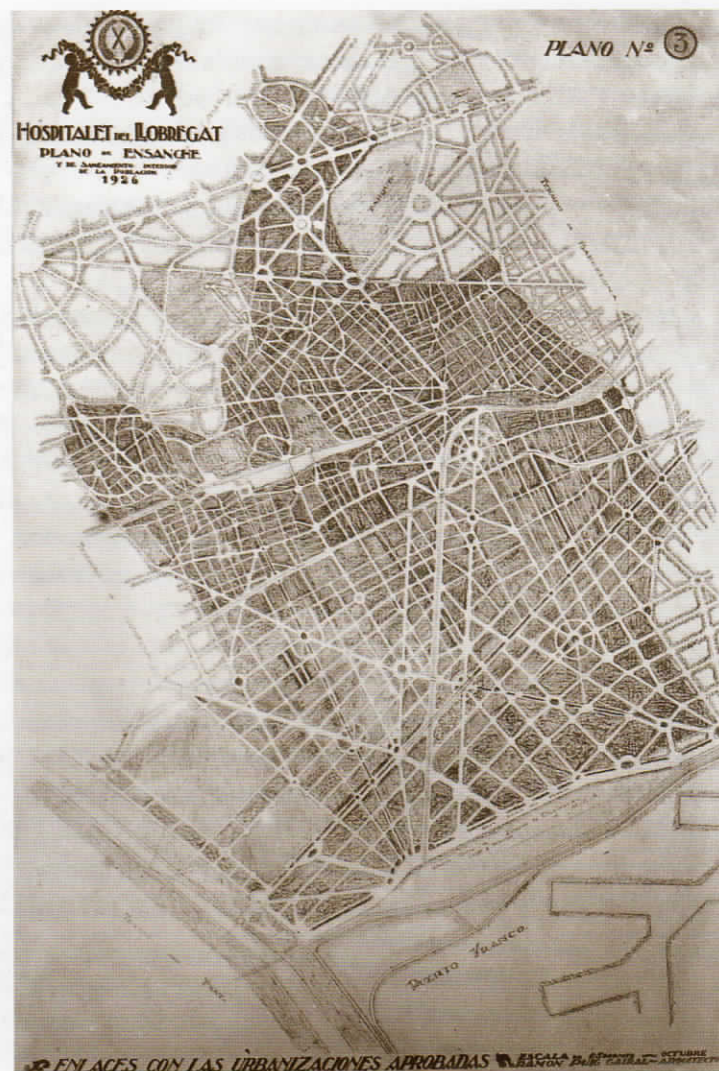

FOTO 76: Plànol del «Pla d'Eixample i Sanejament Interior de l'Hospitalet», 1926. El fort creixement demogràfic de l'Hospitalet als anys 20 possibilita una ordenació urbanística del territori. R. Puig Gairalt feia una proposta que recorda la visió de Haussmann. AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 81.

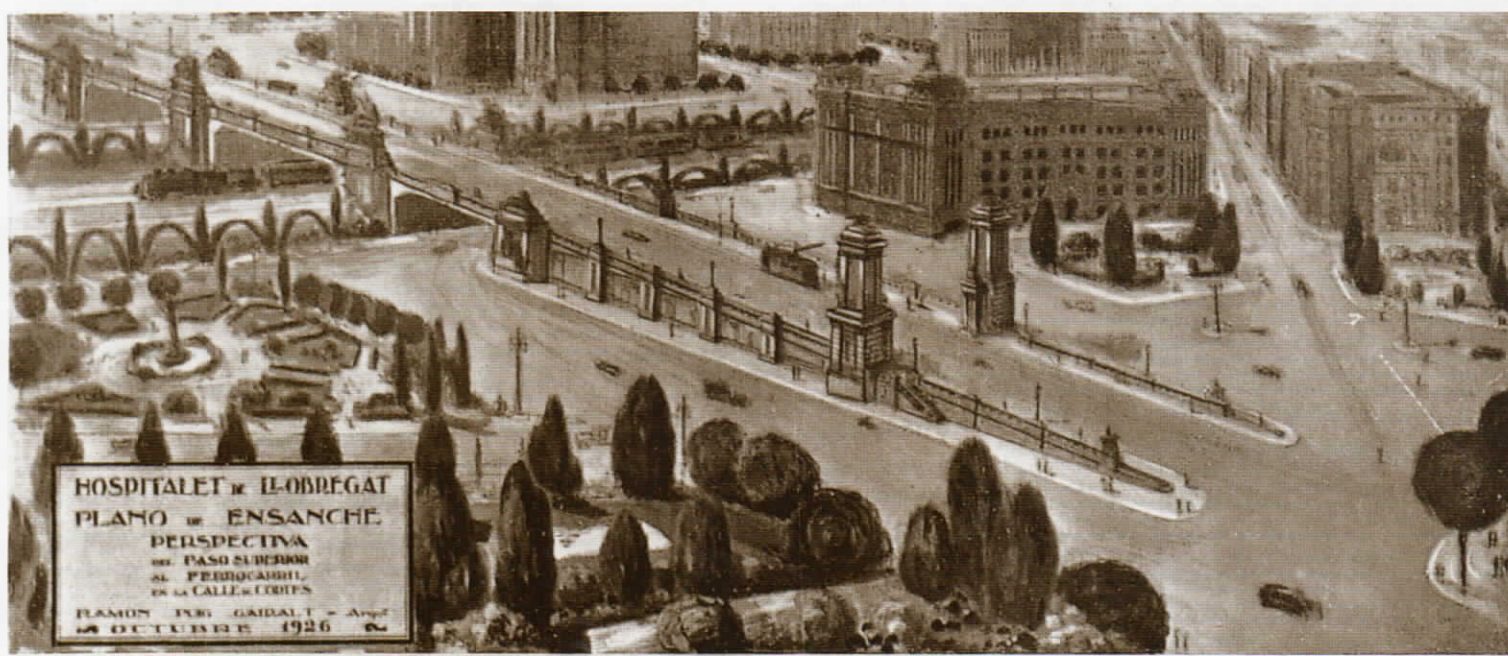

FOTO 77: La Gran Via de l'Hospitalet. El projecte urbanístic de R. Puig Gairalt preveia la Gran Via de les Corts Catalanes com un bulevard d'oficines. AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 118.

FOTO 78: Inauguració del metro a Santa Eulàlia, l'any 1932. No fou fins més de seixanta anys després que va arribar a la Rambla Just Oliveras. Fotografia: A. Merlett.

AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 831.

El grandioso puente proyectado sobre la línea del ferrocarril, en la prolongación de la calle de Cortes, cuyas obras están á punto de empezarse

FOTO 79: La Gran Via entre Gornal i Bellvitge. Ramon Puig Gairalt imaginà l'eixample de l'Hospitalet com una ciutat enjardinada i monumental.

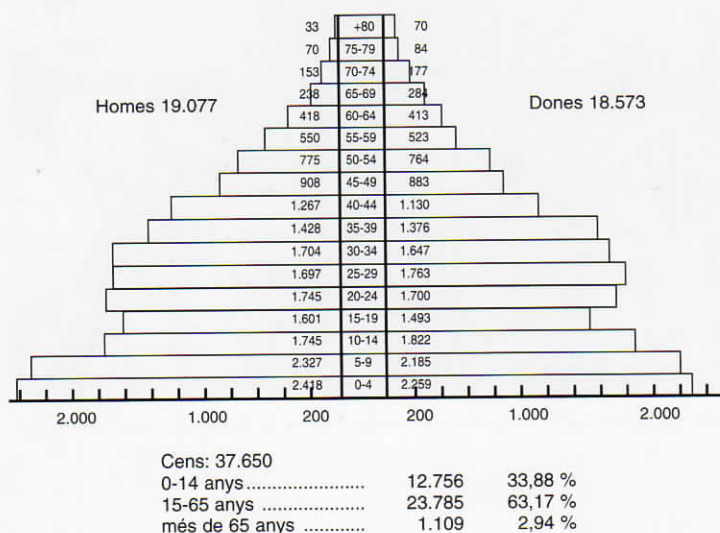
AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 118.

TAULA 32
DISTRIBUCIÓ PER BARRIS SEGONS LLOC DE NAIXEMENT (1930)

	Centre	%	Santa Eulàlia	%	la Torrassa	%	Marina	%
L'Hospitalet	3.041	35,2	1.274	20,8	3.160	14,9	592	40,7
Resta de Catalunya	2.998	34,7	2.272	37,1	7.021	33,0	481	33,1
País Valencià	1.038	12,0	692	11,2	2.877	13,5	173	11,9
Múrcia i Almeria	684	7,9	1.310	22,4	5.228	26,0	96	6,6
Altres	873	10,2	576	8,5	2.899	12,7	110	7,7
Total	8.634		6.124		21.185		1.452	
Indeterminats							255	

Font: Joan CAMÓS: *L'Hospitalet. La història de tots nosaltres, 1930-1936*, Diputació de Barcelona, 1986.

PIRÀMIDE 6
ESTRUCTURA DE LA POBLACIÓ PER EDATS I SEXE,
SEGONS EL CENS DE 1930
L'HOSPITALET 1930

Font: Joan CAMÓS I CABECERAN: *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres 1930-1936*, Diputació de Barcelona, 1986, p. 18.

Santa Eulàlia era el més equilibrat, amb una composició similar a la del conjunt de la ciutat. El percentatge de població nascuda a l'Hospitalet disminuïa en funció de la distància dels diferents barris respecte al nucli originari, és a dir, el barri del Centre, amb població bàsicament agrària. Així, mentre que al Centre el 35 per cent de la població era nascuda a l'Hospitalet, a Collblanc-la Torrassa només ho era el 14,9 per cent.

Pel que fa a la població vinguda de fora de Catalunya, cal observar que el percentatge més elevat corresponia a Collblanc-la Torrassa, on arribà a representar el 52 per cent, mentre que a la resta de la ciutat només era aproximadament d'un 30 per cent. Aquest fou un factor decisiu per a explicar la mitologia que va néixer al voltant de la Torrassa. La immigració murciana s'establí a Collblanc-la Torrassa i arribà a representar el 18,5 per cent

TAULA 33
POBLACIÓ DE L'HOSPITALET (1857-1940)

Anys	Centre	Santa Eulàlia	Collblanc-la Torrassa	Dispersa	Total
1857	2.807 h.	196 h.	75 h.		
1860	2.430	220	100	558 h.	3.311 h.
1887	2.504	756	146	888	4.294
1900	2.797	964	301	886	4.948
1910	3.231	1.415	1.104	1.115	6.905
1920	4.441	2.652	3.810	1.463	12.360
1930	8.634	6.124	21.185	1.707	37.650
1940	10.218	10.684	25.515	4.827	51.249

Font: IVERN: *Hospitalet de Llobregat, Municipio Suburbano*, CSIC, Barcelona, 1960.

TAULA 34
ÍNDIX DE CREIXEMENT DE LA POBLACIÓ PER BARRIS

	Collblanc-la Torrassa	Santa Eulàlia	Centre	L'Hospitalet
1887-1900	106,1%	27,5%	11,7%	15,2%
1900-1910	266,7%	46,7%	3,04%	39,5%
1910-1920	245,1%	87,4%	37,4%	79,0%
1920-1930	456,0%	131,07%	94,4%	204,0%
1930-1940	20,4%	74,5%	18,3%	36,1%

Font: Joan CAMÓS: *L'Hospitalet, op. cit.*

de tota la seva població, mentre que a Santa Eulàlia només era el 13,4 per cent i a l'Hospitalet-Centre el 5,4 per cent.

Hem de tenir present, a més, que mentre que al Centre els nascuts a l'Hospitalet eren un 28,8 per cent, a Collblanc-la Torrassa el grup format pels nascuts a Múrcia i a Almeria —aleshores genèricament anomenats «xarnegos» o «murcianos»— era d'un 26 per cent. Es tractava, doncs, de dos barris separats físicament i culturalment, i amb característiques poblacionals oposades; el primer era el dels «hospitalencs de sempre», i el segon seria conegut com la «Murcia chica».

FOTO 80: *La urbanització de Santa Eulàlia, a principis d'aquest segle, donà lloc a un paisatge industrial on conflüen habitatges obrers i indústries.*

Arxiu Històric Santa Eulàlia.

Múrcia i Almeria van ser les dues províncies espanyoles que a la dècada 1920-30 tingueren el percentatge d'emigració més important, 12,04 i 19,38 per cent respectivament, i la província de Barcelona fou la que més immigració rebé, un 27,8 per cent (INE cens 1930). I, finalment, cal indicar que l'Hospitalet va ser la ciutat catalana que en aquesta dècada va rebre més població procedent d'aquestes dues províncies.

L'estructura de la piràmide d'edat de 1930 ens mostra clarament tant la importància de la immigració recent com l'elevada taxa de natalitat de l'Hospitalet. Aquest fet s'evidencia amb la disminució del grup d'edat de 10-14 anys respecte als dos primers, que representaven el 24,40 per cent de la població total. L'estructura no corresponia a la d'una «piràmide clàssica» a causa de l'afluència de la població migratòria; cal veure només com els grups de 20-40 anys representaven el 34,68 per cent de la població. El fet que hi hagués més homes que dones responia a la tipologia d'una població d'immigració recent. Es pot observar, també, que es tractava d'una població jove, ja que els majors de

65 anys eren només el 2,94 per cent del total, mentre que la població infantil hi arribava a representar el 33,88 per cent.

La població de l'Hospitalet, abans d'iniciar-se aquest segle, estava localitzada a l'entorn del barri del Centre i a les masies disperses per tot el municipi, però molt especialment per la Marina, ja que, com a població bàsicament agrària, el camp n'era el recurs bàsic de subsistència. En iniciar-se el segle xx, els tres nuclis de l'Hospitalet —Centre, Santa Eulàlia i Collblanc-la Torrassa—, experimentaren un fort augment de població a causa de la immigració.

Cal dir, també, que a la dècada 1920-30 van anar sorgint petits nuclis anomenats «urbanitzacions», com la Granota, El Boter, Ceravalls, Pelegrí-Faus, les Planes del vidrier, especialment als actuals barris de la Florida i Pubilla Casas.

El quadre evidencia els diferents ritmes de creixement i el coeficient màxim de Collblanc-la Torrassa a 1920-30, que arribà pràcticament a la saturació a la dècada dels anys trenta, amb una població que representava més del 50 per cent del

FOTO 81: Ampliació de la Gran Via. Malgrat que el projecte era fet d'abans de la guerra, les obres d'ampliació de la Gran Via no començaren fins a l'any quaranta.
AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 506.

FOTO 82: Plànol del port franc. La pèrdua de la meitat del territori municipal fou una de les penyores que l'Hospitalet hagué de pagar per la seva proximitat a Barcelona.
Donació: Brigada topogràfica d'enginyers de l'exèrcit.
AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 107.

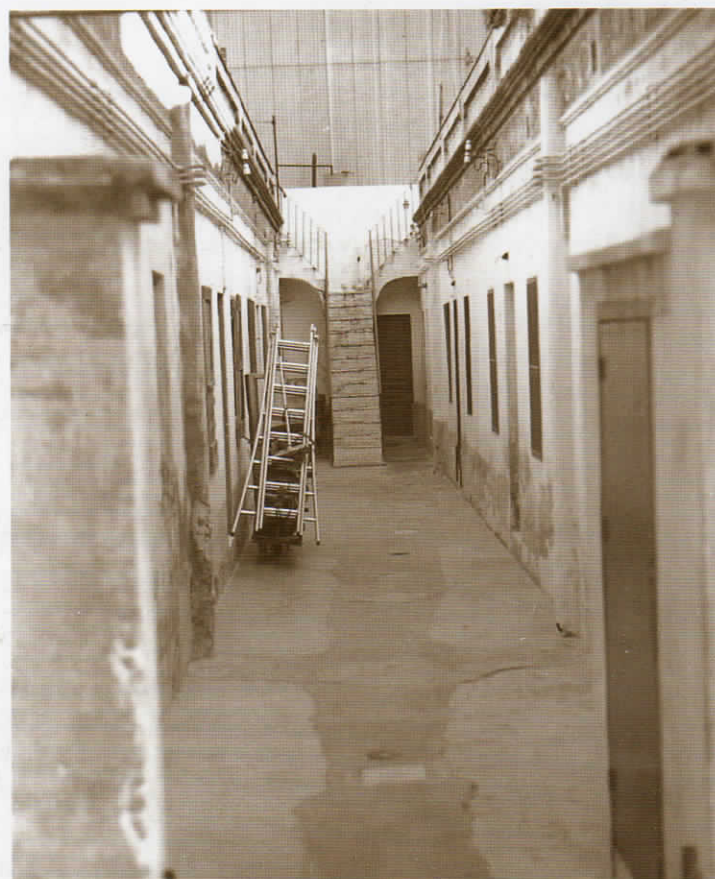

FOTO 83: Passadís a la Torrassa, carrer Llançà.
CEL'H.

FOTO 84: Des de principis de segle, la plaça Espanyola ha estat el centre neuràlgic de la Torrassa.
Donació: Salvador Noya i Costa.
AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 188.

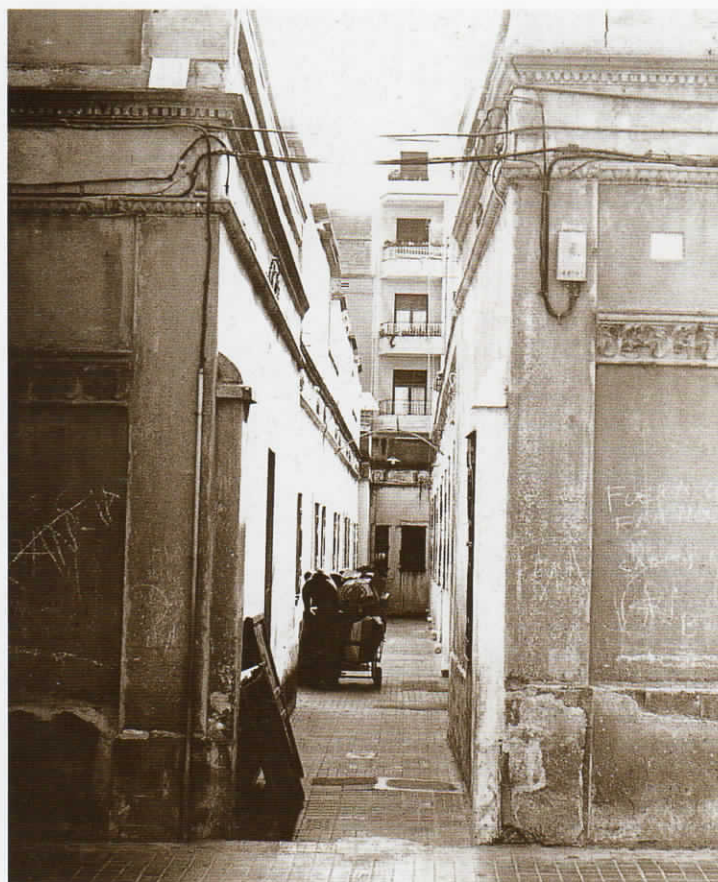

FOTO 85: Els passadissos mostren un paisatge urbà típic de la Torrassa dels anys trenta. Ramon Puig Gairalt, urbanísticament els defensava enfront de les barriades-bloc que aquell moment començaven a edificar-se per Europa.
Fotografia: Nico González.
CEL'H.

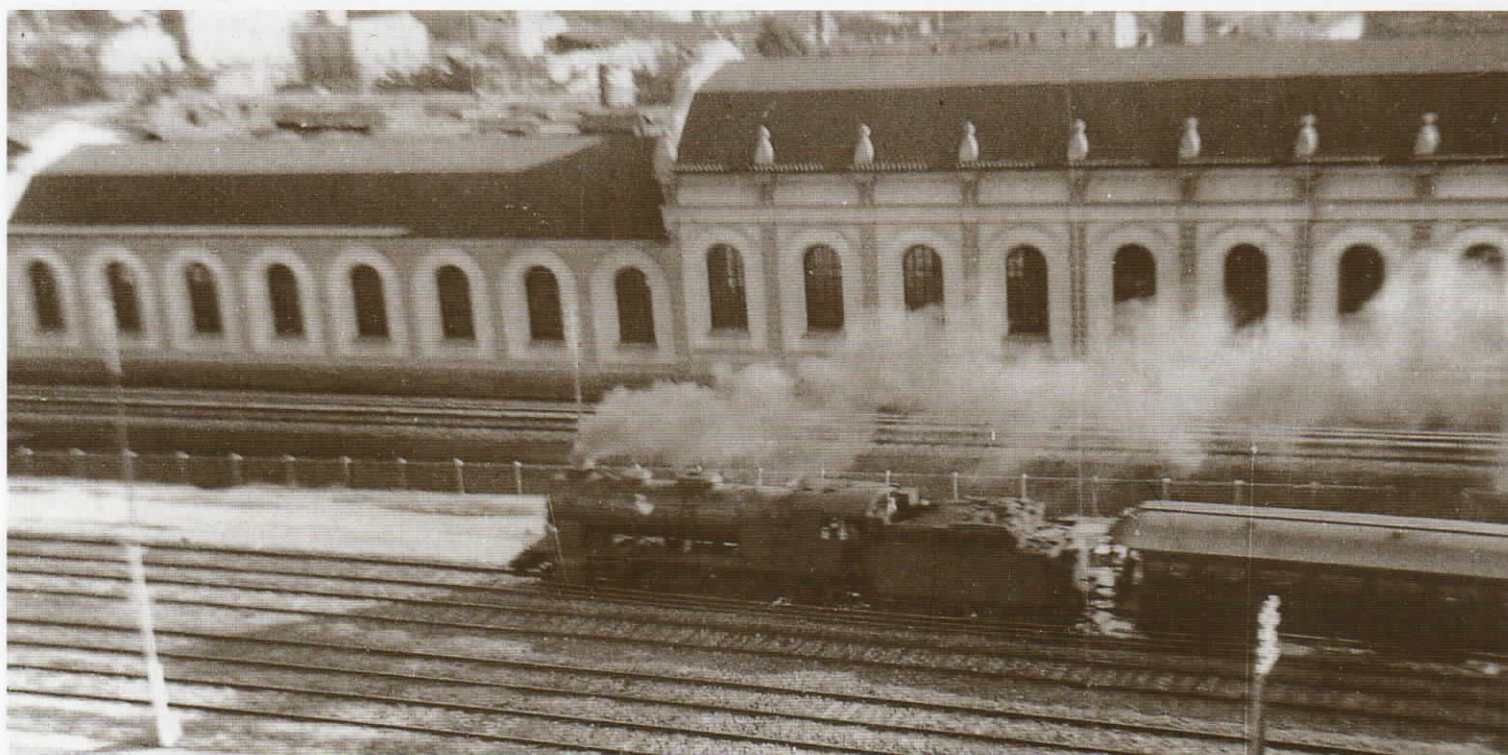

FOTO 86: El símbol de la Revolució Industrial fou el tren de vapor. L'Hospitalet, porta de Barcelona, en fou a nivell industrial, d'habitatges i també de comunicacions.
Donació: AH Santa Eulàlia.
AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 6/23SE.

total de la ciutat. A Santa Eulàlia l'increment va ser constant, molt més elevat a la dècada dels anys vint —com a Collblanc-la Torrassa—, però no quedà paralitzat, sinó que en els anys posteriors, percentualment, superà de bon tros l'índex de creixement de tota la ciutat. El Centre va anar incrementant la població a un ritme molt més lent; cal destacar el creixement de la dècada dels anys vint, tot i que va anar perdent progressivament pes percentual sobre la població total de la ciutat.

El Centre era el nucli originari de la població autòctona, establerta al llarg del carrer Major i en els dos eixamples de la ciutat, el de 1883, per sota del carrer Major i que correspon al que se'n deia «urbanització de l'hort del rector», i el de 1907, la urbanització de Cal Tres, propietat de la família Oliveras, que donà lloc a la rambla Just Oliveras, des de l'estació de tren fins al carrer Major, així com al conjunt de carrers que travessen perpendicularment aquesta Rambla.

El barri del Centre era el més tradicional i on es mantenien més vives les característiques de poble agrari. Aquí hi residia majoritàriament la població autòctona, propietaris agraris i industrials lligats a la vida municipal de la ciutat. Les cases modernistes i racionalistes, sobretot a la Rambla, constitueixen tot un símbol de la nova burgesia que va anar apareixent a finals del segle XIX i principis del XX.

Ja en aquest segle, el barri del Centre s'estengué definitivament cap al que anomenem Sant Josep, amb noves urbanitzacions a banda i banda del carrer Prat de la Riba, que van donar lloc als carrers Mestre Candi, Estrella, Passatge Rosés, passatge Romeu, Miquel Romeu, Arts i Oficis, i d'altres. El 1887, Sant Josep tenia 935 habitants i la seva estructura urbana començava a definir-se, tot combinant indústries tèxtils, metal·lúrgiques i bòbiles (Vilumara, Alts Forns, Can Batllori, Tecla Sala, etc.) amb habitatges d'una sola planta, propis de la nova població obrera.

L'eix principal del barri de Santa Eulàlia era la continuació de la Bordeta a l'antiga carretera de Santa Creu de Calafell. El nomenclàtor de 1860 ja constata l'existència de 45 cases, i el seu origen està vinculat a la industrialització de Sants. La majoria dels habitatges es localitzaven a la carretera anomenada de Santa Eulàlia. A principis d'aquest segle, s'urbanitzà la «galta» de mar, fins aleshores protegida per defensar la riquesa agrícola. L'altre eix del barri era la carretera del mig —anomenada aquí «de la Aprestadora», per l'antiga indústria d'acabats del tèxtil—, una gran extensió de la qual era ocupada pels escombriaires instal·lats

entre 1906 i 1929, si bé n'hi ha referències des de finals del segle XIX.

En conjunt, Santa Eulàlia es va convertir en l'àrea de màxima concentració industrial, amb indústries com Foneries Escorza, Adobs Roca, Can Trinxet, Catalana de Gas i Electricitat, Tèxtil Pareto, Caralt i Pérez, Godó i Trias, totes elles ja existents el 1924. La urbanització de Santa Eulàlia no fou pas el resultat d'un pla d'urbanització, sinó que la seva estructura respon a una parcel·lació feta en funció de les sèquies de regatge dels horts existents.

Al començament de segle hi havia un petit nucli de població a la carretera de Collblanc, que a la dècada dels anys vint es convertí en un suburbi residencial ben diferenciat dels altres barris. L'expansió situà el seu punt de màxima edificació l'any 1923 i, en arribar a la dècada dels anys trenta, el procés de saturació d'habitatges horitzontals va promoure la urbanització de l'altre costat del torrent Gornal, límit físic del barri. Aquest creixement va estar vinculat a la dinàmica del barri. En aquest segle, Collblanc i la Torrassa van anar formant una unitat urbanística, amb el carrer Mas com a teòrica línia divisòria. El centre neuràlgic del barri era la plaça Espanyola, en els anys trenta anomenada dels Màrtirs de Jaca.

Si Santa Eulàlia estava separada del Centre pel ferrocarril Barcelona-Vilanova, la via de comunicació entre els dos barris era la carretera de Santa Eulàlia-Pi Margall, que anava fins a Prat de la Riba-carrer Major. Collblanc-la Torrassa, continuïtat urbanística de Sants, estava separat de l'Hospitalet Centre per més de dos quilòmetres, i en molts casos els seus habitants tenien la impressió de només dependre administrativament de l'ajuntament de la ciutat, aïllats per la carretera de Collblanc, el ferrocarril i el torrent Gornal. El pont d'en Jordà, d'estructura de ferro (1935), i l'estació de metro de Santa Eulàlia (1932) comunicaren el barri amb qualsevol punt de Barcelona.

Barri de residència obrera, pràcticament sense indústries, llevat d'alguns forns de vidre, Collblanc-la Torrassa va experimentar, a causa de la seva proximitat a Barcelona i de la mateixa dinàmica industrialitzadora de l'Hospitalet, un fort creixement urbanístic, que va tenir la seva expressió més depurada en els anomenats «passadissos», que l'arquitecte Ramon Puig Gairalt pretenia que fossin habitatges amb bones condicions d'habitabilitat. L'especulació del sòl convertí aquest barri en el de la màxima concentració humana, amb unes condicions higièniques i sanitàries molt deficientes.

FOTO 87: Edifici modernista, probablement en el seu origen casa d'estiueig. Posteriorment, la forta immigració la transformà en habitatges de treballadors.

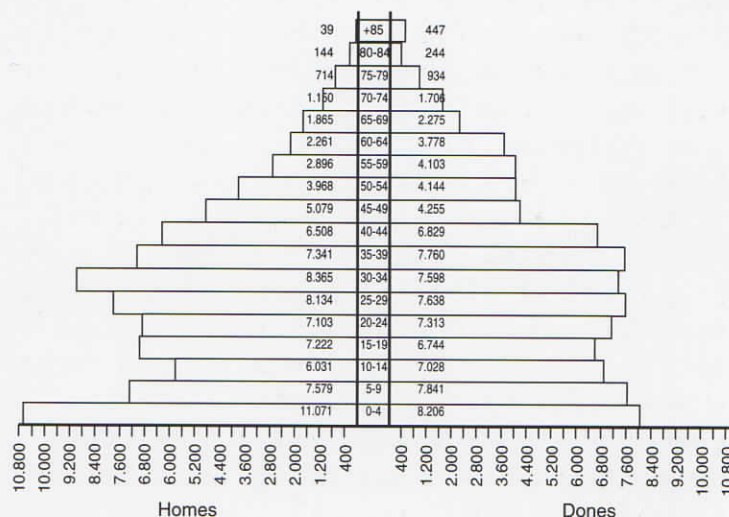
CEL'H.

Evolució de la població. Anàlisi de 1965 i 1986

L'any 1965, l'Hospitalet es trobava en plena segona gran onada immigratòria, la que ha configurat definitivament la ciutat actual. Així, entre 1940 i 1965, s'havia passat de 51.249 a 180.140 habitants, increment de població que va significar un saldo migratori positiu de 113.971 persones. Ara bé, durant la dècada dels quaranta, la mitjana anual per increment migratori fou de 1.372 persones; als anys cinquanta, de 4.285, i entre el 1960 i el 1965, de 5.379, període del qual cal remarcar els últims anys (des de 1962), amb xifres anuals de més de 10.000 persones.

Aquests van ser els anys de la màxima especulació urbanística, quan José Matías España (1962-1973) era alcalde de la ciutat. Durant la dècada dels seixanta i els primers anys setanta es van definir els barris nous de l'Hospitalet —la Florida, Pubilla Casas, Sanfeliu, Bellvitge, Can Serra i el Gornal—, sense cap planificació urbanística o, millor dit, amb plans parcials constantment modificats, i l'Hospitalet es va convertir en

PIRÀMIDE 7 ESTRUCTURA DE LA POBLACIÓ PER SEXE I EDATS. L'HOSPITALET 1965

no consten: 1.460 homes i 1.260 dones

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del padró de 1965.

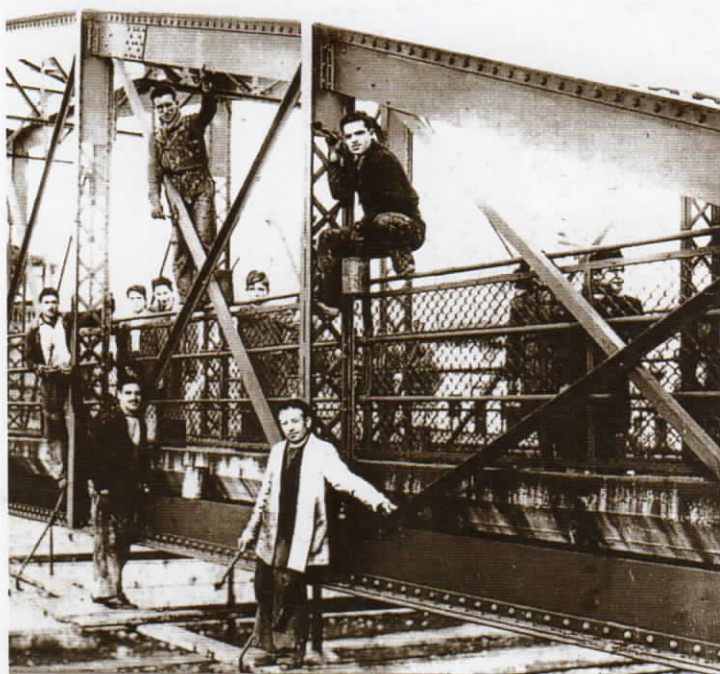

FOTO 88: Pont d'en Jordà. El pont sobre la via del tren, que uneix Santa Eulàlia i la Torrassa, fou inaugurat el 7 d'abril de 1935. És resultat dels esforços realitzats per Josep Jodà, vell militant de la Unió Republicana i regidor de l'Ajuntament a l'Hospitalet durant la República.
Arxiu Històric Santa Eulàlia.

FOTO 89: Riera Blanca. 1932. El límit entre Barcelona i l'Hospitalet fou sempre terreny de ningú. La riera baixava a cel obert, arrossegant al seu pas tot el que hi havia.
Arxiu Històric de Sants.

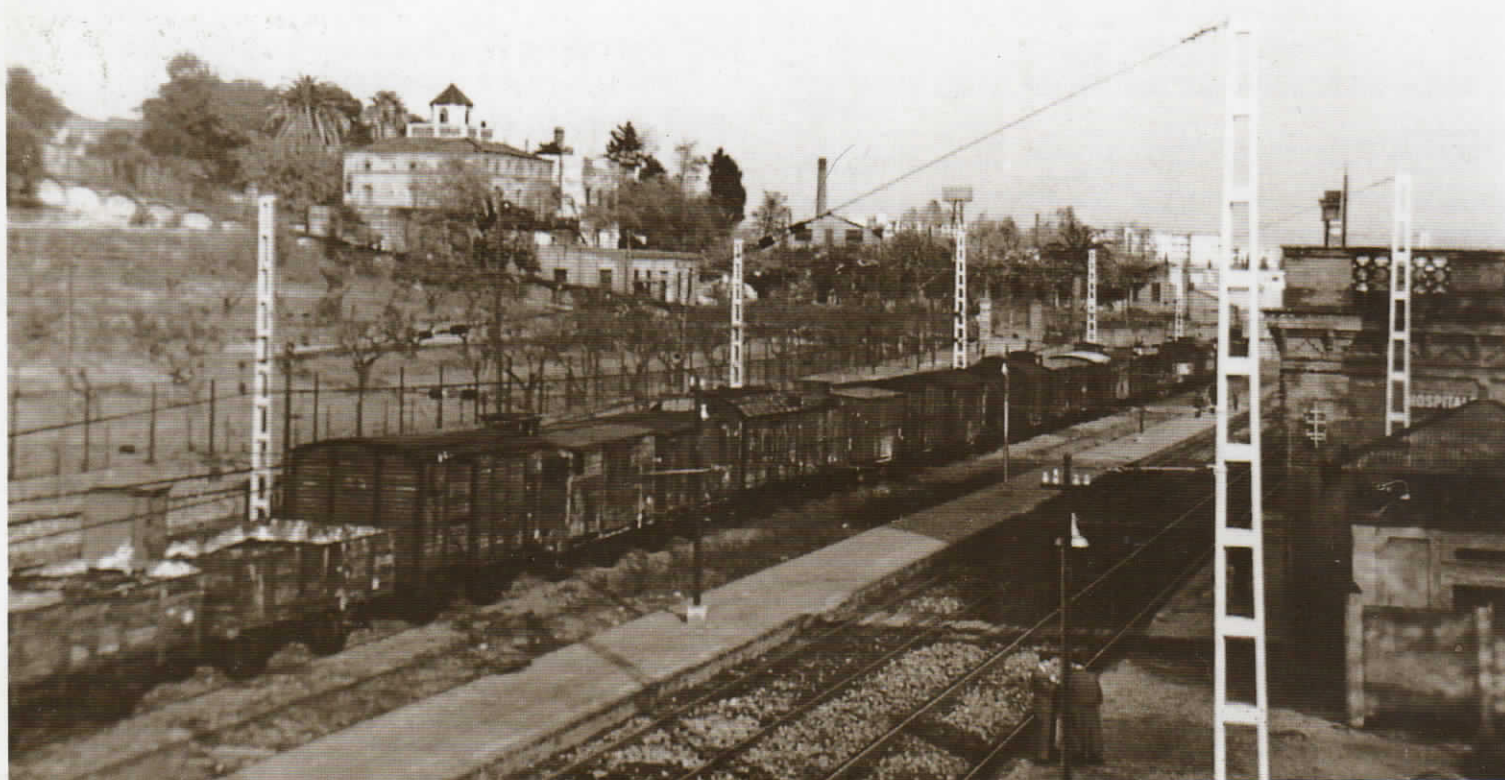

FOTO 90: Antiga estació de Renfe. Un dels elements que han condicionat el creixement i l'estructura viària de la ciutat és l'entrellaçat ferroviari. La línia Barcelona-Martorell, que dividirà nord-sud l'Hospitalet des de 1855, i la línia a Vilanova, que des de 1881 el dividirà est-oest.
CEL'H.

FOTO 91: Gratacels de Collblanc. Obra de Ramon Puig Gairalt. Mostra de l'arquitectura racionalista de l'època. SUÁREZ, Alicia, Mercè VIDAL. Els arquitectes Antoni i Ramon Puig Gairalt: noucentisme i modernitat. Barcelona, Curial-Publicacions Abadia de Montserrat, 1993, p. 97.

FOTO 92: Blocs Jansana, a Santa Eulàlia. A l'inici del desenvolupament franquista, i essent alcalde de l'Hospitalet Matías España Muntadas, es portà a terme el creixement en alçada de l'espai urbà. AL'H (AH). Arxiu d'Imatges, 208.

FOTO 93: Santa Eulàlia, 1963. Els anys seixanta són els anys de la transformació de l'espai urbà de l'Hospitalet; aniràn desapareixent l'agricultura i les indústries tradicionals a favor de la construcció d'habitatges, atès el fort creixement demogràfic. Programa Festa Major. Casino Santa Eulàlia 1963. Arxiu Històric Santa Eulàlia.

una ciutat dormitori, dependent totalment de Barcelona.

La piràmide de població ens mostra una estructura típica d'immigració. El grup 30-34 anys correspon a aquesta base immigratòria i, d'altra banda, l'amplíssim grup de 0-4 ens mostra l'alta natalitat d'aquests anys. L'estructura global correspon a una població molt jove; els menors de 15 anys eren un 22,49 per cent, i la població de 65 anys o més, solament un 5,31 per cent.

Els problemes que immediatament es plantejaven a la ciutat, com a conseqüència del creixement produït sense cap planificació, van ser de tot ordre; urbanístics, des de l'enllumenat públic fins al clavegueram, de transports públics, d'assistència mèdica i ambulatoris, i especialment la manca de places escolars. L'índex d'analfabetisme era aleshores d'un 19,43 per cent. Aquestes deficiències no s'han començat a resoldre fins als darrers anys, de resultes del canvi de signe demogràfic iniciat el 1976 i dels canvis polítics municipals, un cop superat el franquisme.

TAULA 35
NATURALESA DE LA POBLACIÓ EL 1965

Nascuts a l'Hospitalet	1,72	31.851
Nascuts resta de Catalunya	2,58	46.566
Nascuts a Andalusia	2,3	41.378
Nascuts a Múrcia	7,8	14.015
Nascuts al País Valencià	5,04	9.079
Nascuts a Aragó	4,41	7.944
Resta	16,74	29.310

Font: Padró del 1965.

Comparant les dades sobre l'origen de la població de 1965 amb les de 1930, observem que la població de l'Hospitalet nascuda a Catalunya va disminuir, passant d'un 55,4 per cent a un 43,06 per cent, i que la immigració ja no provenia bàsicament del País Valencià, Aragó, Múrcia i Almeria, sinó que procedia en un percentatge molt elevat de tot Andalusia (22,97 per cent; en concret, Còrdova era la província que més població aportà a l'Hospitalet, el 5,61 per cent). L'Hospitalet era la ciutat que rebia un percentatge més alt de gent de tota la geografia peninsular, i per això des de l'ajuntament sovint es parlava d'«Hospitalet, crisol de cultures», negant el fet de la cultura catalana i convertint la vila en un exponent de «la nueva España».

Finalment, la distribució de la població per barris ens ofereix una aproximació a les característiques del creixement urbà.

Per conèixer la distribució de la població, comparem les dades corresponents a 1960 i 1970.

TAULA 36
COMPARACIÓ DE LA DISTRIBUCIÓ
DE LA POBLACIÓ PER BARRIS (1960-1970)

	1960	1970
Centre	19.725 (amb Sant Josep i Sanfeliu)	18.015
Sant Josep		13.682
Sanfeliu		2.705
Collblanc	46.892 (Collblanc-la Torrassa)	31.005
La Torrassa		35.737
Sta. Eulàlia	20.447	19.383
La Florida	27.630	53.364
Pubilla Casas	8.119	42.394
Can Serra		2.756
Bellvitge		15.722
Gran Via-Can Pi		5.867
Total	122.813	282.141

Font: Estadística municipal.

Entre el 1960 i el 1970, la població s'havia més que duplicat, apropant-se als 300.000 habitants, xifra «màgica» per a les autoritats municipals, ja que els donava accés a un escó entre els «Procuradores a Cortes». No és estrany trobar estudis municipals de l'època on es fan previsions de 600 o 700.000 habitants per als anys vuitanta.

A la taula 36 podem veure com fou al llarg d'aquestes dues dècades dels anys seixanta i setanta quan s'estructurà definitivament la ciutat tal i com avui la coneixem. D'una banda, els barris històrics de la ciutat, Centre, Santa Eulàlia, Sant Josep i Collblanc-la Torrassa, van perdre pes percentual en el conjunt de la ciutat i, entre els barris nous, primer es van anar estructurant aquells que immediatament després de la guerra van anar creixent com a petites urbanitzacions a la banda de muntanya i que finalment donaren lloc als barris que avui coneixem com la Florida, Pubilla Casas i Sanfeliu. Es pot veure a la taula el fort creixement entre 1960 i 1970. Finalment, a la dècada dels seixanta s'inicia un nou model urbanístic, els polígons, barris promoguts per una immobiliària on tots els edificis són pràcticament iguals, com Bellvitge, Can Serra i, més tard, el Gornal.

L'any 1986 fou de ple estancament demogràfic, amb 279.779 habitants, 15.295 menys que l'any 1981. S'havia produït una disminució de la població absoluta i, per tant, va canviar el signe característic de la demografia de l'Hospitalet al llarg de tot el segle. En aquests últims anys, l'Hospitalet anà perdent habitants. Dels que abandonaren la

TAULA 37
POBLACIÓ DE L'HOSPITALET

1986	279.779
1987	277.688
1988	278.449
1989	277.407

Font: Estadística Municipal.

TAULA 38
COMPARACIÓ DE LES ESTRUCTURES D'EDAT
DE L'HOSPITALET

	0-14	15-64	65...
1930	33,88%	63,18%	2,94%
1965	25,51%	68,18%	5,31%
1986	21,3%	69,0%	9,7%

Font: Elaboració pròpia

TAULA 39
NATURALESIA DE LA POBLACIÓ L'ANY 1986

Nascuts a l'Hospitalet	40,66%	113.755
Nascuts a la resta de Catalunya	11,71%	32.778
Nascuts a Andalusia	20,73%	57.790
Nascuts a Extremadura	4,96%	13.875
Reste	21,94%	61.627

Font: Estadística municipal.

ciutat, un 30% retornà cap al seu poble d'origen, mentre que el 70% ha canviat de domicili dins de l'àrea metropolitana barcelonina. Les dades corresponents a l'actualització del padró del final dels anys vuitanta ens mostren una situació d'estancament demogràfic que implica una certa estabilitat de la població i un creixement pràcticament vegetatiu, a l'entorn d'un 3 per cent.

De fet, la pèrdua de població d'aquests últims anys s'explica per la manca d'habitatges, per la qual cosa es produeix un moviment de població cap a poblacions encara no saturades. Aquests últims anys, s'impulsa una política municipal d'habitatges a fi de frenar aquesta pèrdua de població.

Les dades sobre l'origen de la població de l'Hospitalet el 1986 són diferents de les que obteníem pels períodes anteriors. El 52,37 per cent de la població ha nascut a Catalunya, tot i que la procedència andalusa és encara un element clau per a la interpretació actual d'alguns fenòmens culturals de l'Hospitalet.

L'estructura de la població per grups d'edat i sexe ens mostra una base que correspon a una piràmide invertida fins al grup de 10-14 anys, cosa que posa de manifest la disminució progressiva de la natalitat en els últims anys (des de 1975). Els grups intermedis més amplis corresponen a la població

que va arribar a l'Hospitalet durant l'última onada immigratòria. Hem de destacar el grup de majors de 64 anys, que el 1986 representen el 9,7 per cent, la qual cosa evidencia la tendència a l'envelliment de la població. La ciutat ara ha de fer front a aquest canvi demogràfic, i si fa uns anys el problema bàsic era la manca d'escoles, ara és fonamental respondre a les noves necessitats que planteja l'específica estructura poblacional.

L'anàlisi del padró, en funció dels anys de residència al municipi, ens dona també un altre factor clau per a poder interpretar la realitat actual.

La població que ha arribat al municipi entre 1975 i 1985 ha estat de 32.886 habitants, dels quals 22.043, el 67 per cent, provenien de la resta de l'àrea metropolitana, i solament 8.996 s'han incorporat a l'Hospitalet des de fora de Catalunya, i en unes condicions de normalització cultural que no s'havien donat en tot el segle.

Des de 1986, l'Hospitalet té una estructura demogràfica més o menys estable i es continua definint pel fet immigratori, tot i que es tracta ja d'una població arrelada, com ho demostra l'increment de comprensió del català que s'ha produït els últims anys. Si el 1981 entenia el català un 62,9 per cent de la població, aquesta xifra s'elevava al 82,3 per cent el 1986.

Aquest increment de quasi vint punts és paral·lel al que s'ha produït en altres municipis catalans, que l'any 1981 tenien una situació semblant, ja que els fenòmens demogràfics que hem assenyalat s'han produït també a tota l'àrea metropolitana.

PIRÀMIDE 8
ESTRUCTURA DE LA POBLACIÓ PER GRUPS D'EDATS
A 1 D'ABRIL DE 1986

12	+95	64
99	90-94	274
433	85-89	955
1.111	80-84	2.111
2.059	75-79	3.442
3.008	70-74	4.264
4.116	65-69	5.238
6.588	60-64	6.975
8.101	55-59	8.204
9.847	50-54	9.485
9.058	45-49	8.419
10.334	40-44	10.401
9.654	35-39	10.153
9.053	30-34	9.365
9.712	25-29	9.777
11.503	20-24	10.985
13.020	15-19	12.333
13.631	10-14	12.993
10.807	5-9	10.015
6.263	0-4	5.922
Homes 138.405	Anys	Dones 141.374

Nombre total d'habitants: 279.779.

Font: Estadística Municipal.

TAULA 40

POBLACIÓ SEGONS L'ANY D'ARRIBADA AL MUNICIPI

Anys d'arribada al municipi		
Abans de 1940	7.040	2,5%
1941-1950	7.155	2,6%
1951-1960	24.265	8,7%
1961-1965	31.310	11,2%
1966-1970	33.405	11,9%
1971-1975	29.941	10,7%
1976-1980	18.009	6,4%
1981-1986	14.877	5,3%

Font: Elaboració pròpia en base al padró de 1986.

TAULA 41

CONEIXEMENT DEL CATALÀ (1986)

Majors de 2 anys	No l'enten	L'enten	El parlen	El llegeixen	L'escriuen
274.511	48.719	225.814	115.670	119.138	51.560
100%	17,7%	82,3%	42,13%	43,4%	18,8%

Font: Elaboració pròpia en base al padró de 1986.

TAULA 42

GRUPS D'EDAT I CONEIXEMENT DEL CATALÀ (1986)

Grups	Població	No l'entén	El parla
2- 4	9.571	6.123 64,0%	3.448 36%
5- 9	22.026	4.890 22,2%	17.136 77,8%
10-14	26.831	1.027 3,89%	25.804 96,2%
15-19	24.960	911 3,6%	24.049 96,4%
20-24	21.948	1.359 6,4%	20.553 93,6%
25-29	19.052	1.801 9,5%	17.251 90,5%
30-44	58.660	8.578 14,6%	50.082 85,4%
45-64	65.884	13.919 21,1%	51.965 78,9%
65-...	25.598	10.072 39,3%	15.526 60,7%

Font: Joan CAMÓS: *Coneixement i ús del català a partir de les dades del padró de 1986*, «Quaderns d'Estudi», núm. 8, novembre 1989, Centre d'Estudis de l'Hospitalet.

La taula número 42 ens mostra que el grup de menys de cinc anys, bàsicament sense escolaritzar i pràcticament influenciat només per l'entorn familiar, utilitza en un 64 per cent el castellà com a llengua vehicular. Els grups d'edat següents ens

FOTO 94: Inundacions a Bellvitge. El barri de Bellvitge, construït a nivell de mar, a la Marina de l'Hospitalet. Amb habitatges als semisoterranis i amb un clavegueram insuficient, patirà les repetides inundacions de forma greu. Fons José Hernández.

mostren la importància de l'escolarització en el procés de normalització lingüística; així, els grups 10-14 i 15-19 ens donen resultats impensables fa uns anys. A mesura que la població és més gran, l'índex de no comprensió del català també augmenta, fins a arribar a la població de més de 64 anys, que no l'entén en un 40 per cent; en xifres absolutes, encara són 48.719 les persones que viuen al marge de la llengua catalana.

Si analitzem les dades de coneixement del català per barris, podem observar com el Centre és, si més no, el nucli de més comprensió lingüística i, al mateix temps, els barris històrics de la ciutat —Centre, Santa Eulàlia, Collblanc, la Torrassa i, en menor grau, Sant Josep— ofereixen uns resultats més favorables, sempre per sobre de la mitjana municipal. A l'altre extrem trobem els barris nous, que percentualment representen el 52 per cent del total de la població. Pubilla Casas, per exemple, posseeix l'índex més elevat de població que no entén el

català (26,3 per cent), i a Sanfeliu i Gornal, el 70 per cent de la població no el sap llegir.

Pensem que és important tenir en compte que, a l'Hospitalet, gran part de la població manifesta que no sap parlar en català, en un índex que a barris com Sanfeliu, les Planes, Gornal, Pubilla Casas o Can Serra arriba al 70 per cent. Aquestes dades són indicadors prou evidents de les dificultats que encara hi ha per a la normalització lingüística.

L'EVOLUCIÓ ECONÒMICA

En encetar aquest capítol, dedicat al coneixement de l'economia de l'Hospitalet al segle XX, hem de remarcar que la idea principal que cal assumir és la de canvi i l'evolució constants. No hi ha cap altre element que pugui definir millor la nostra economia durant aquest segle, ja que, també en

Notes

1. Vegeu *Llibertat*, 20 febrer 1931 i 20 de juny 1931.
2. *Gaceta de Madrid*, 17.XII.1925.
3. Sobre Tomás Jiménez, vegeu l'article de MUNTANER P., *Tomás Jiménez Bernabé, un bastón de mando, una ciudad y una avenida*, publicat a *Hospitalet*, núm. 79, 1973.
4. Vegeu entrevista a Francesc Pedra, «*L'Avenç*», maig de 1983.
5. Es pot seguir el procés revolucionari de desembre del 1933 per mitjà de la premsa de Barcelona: *Las Noticias*, *La Humanitat*, *La Publicitat*, *El Día Gráfico*, en les quals hi ha constants referències.
6. Vegeu CAMÓS, J., «L'activitat econòmica a l'Hospitalet (1923-1946)», *L'Avenç*, maig 1983.
7. Vegeu UCELAY-DA CAL, *La Catalunya Populista*, Ed. La Magrana, 1982, p. 29.
8. Vegeu SANTACANA, Carles, «Poder local i canvi socioeconòmic (1936-1939)», *Identitats*, núm. 0, 1987.
9. Vegeu SANTACANA, Carles, «La col·lectivització a l'Hospitalet de Llobregat» dins *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat*. Barcelona C.E.B.LL. (D.A.), 1989, pp. 489-580, on estudia l'Agrícola col·lectiva i la indústria tèxtil Albert Germans, així com el nou ordre econòmic que s'impulsà.
10. També Carles Martí Feced passà a ocupar la sotsecretaria de la Conselleria de Finances. Ambdós tingueren una importància cabdal durant el període republicà. Ramon Frontera fou nomenat, el novembre, representant de la Generalitat per afers econòmics, i Carles Martí Feced, conseller de finances de la Generalitat.
11. Per les mateixes dates aparegué també a l'Hospitalet el setmanari *l'Amunt*, portaveu del PSUC local.
12. SOLÉ I SABATÉ, Josep M^a, *La Repressió franquista a Catalunya (1938-1953)*. Edicions 62, Barcelona, 1985.
13. Com a mostra del que significa l'exili, és útil el llibre de memòries d'un militant hospitalenc d'ERC. MORAL I QUEROL, Ramon, *Diari d'un exiliat*. PAM, 1979.
14. Al'H, «Secretaria, 1939».
15. *Op. cit.*, pp. 312 a 315.
16. Les dades són extretes d'edictes publicats al Butlletí Oficial de la Província de Barcelona.
17. FORTUNY, Jaume, *Tornarem a morir*, Ed. Pòrtic, 1984.
18. Vegeu, ARDIT, M., SALES N., i BALCELLS A., *Catalunya sota el franquisme 1939-1975*, a *Història dels PP.CC.*, Edhasa, 1980.
19. Informe Secretaria CNS, 27.6.57. Arxiu de Cervera, lligall 3.498.
20. Arxiu de Cervera, lligall 3.498.
21. Vegeu NAVARRO, Ferran, «Els plans de l'Hospitalet», *Quaderns d'Estudi*, núm. 8, novembre 1988.
22. Informe Secretariat CNS, 27.4.57, Arxiu de Cervera, lligall, núm. 3.498.
23. Enregistrament Josep Morera, p. ex.
24. Enregistrament Jaume Josa.
25. CNS (Cervera).
26. CNS (Cervera).
27. Vegeu FANÈS, Fèlix, *La vaga de tramvies de 1951*, Laia, Barcelona, 1957.
28. Informe CNS 27.1.57, Arxiu de Cervera, lligall 3.498.
29. Informe CNS 9.4.58, Arxiu de Cervera, lligall 3.498.
30. *L'Estaca*, núm.13, juliol 1978.
31. BOTEY, J., «Visió de l'Església des de la cultura de carer», *Quaderns de Pastoral*, 1987.
32. «Aspectes socioculturals de l'Hospitalet», *Quaderns d'Estudi*, núm. 4.
33. VILAR, S., «Protagonistas de la España democrática. La oposición a la dictadura. 1939-1969», Éditions Sociales, París, 1968.
34. VILA, J., «La premsa a l'Hospitalet 1955-1980», *Quaderns d'Estudi*, núm. 4.
35. VILLAGRASA, E., «Hospitalet, una ciudad en marcha».
36. *Reflexions i propostes per a una política d'ordenació i protecció de l'agricultura al Baix Llobregat*, Unió de Pagesos, octubre de 1980, i RIBAS, Francesc, «L'agricultura a l'Hospitalet i la seva connotació amb el Baix Llobregat», *Quaderns d'Estudi*, núm. 3, octubre de 1987.
37. Vegeu MOLINERO, C. i YSAS, P., *L'oposició antifeixista a Catalunya 1939-1950*, La Magrana.
38. Enregistrament Felipe Gómez i Mercè Olivares, abril de 1989.
39. *Boletín de Información Municipal* núm. 68, 4t. trimestre.
40. «Fent camí», núm. 1, 24.7.76, Portaveu de la Marxa.
41. Vegeu fulls volants de l'ADH.
42. Vegeu *L'Estaca*, núm. 13, 6 al 12.7.78, article de GÓMEZ, Conxita, «Jaume Valls bueno como el pan, duro como la piedra».
43. Arxiu de Cervera. Lligall 3489. Conflictes col·lectius.
44. *Revista Arreu*, núm. 35, 21.11.76, p. 14.
45. Entrevista Paco Pareja, maig de 1987.
46. Entrevista Paco Giménez, exsecretari General USO-Catalunya, maig 1989.
47. Composició secretariat:
Secretari General: Jaume Valls; Secretari d'Organització: Santiago Díaz; Secretari de Finances: Dositeo Talavera, Secretària de Formació: Mercè Romans; Secretari de Tècnics i Professionals: Jordi Guillot; Vocals: Vicenç Ventura, Pep Ribas, Antonio Ruiz, Josep Ferrero.
48. Actes, Arxiu Unió Local CCOO de l'Hospitalet.
49. Entrevista, maig 1989.
50. *L'Estaca*, núm. 8, 1 al 7/7/78, pàg. 14.
51. ROSSELLÓ, X., «La Mobilitat obligada a l'Hospitalet segons el padró de 1981», *Quaderns d'Estudi*, núm. 1, març 1987.
52. COMPANY, E., «Ayuntamiento: mandan los de siempre», *L'Estaca*, núm. 1, p. 13, 19 d'abril de 1978.